Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнедезилеттинген

ШЫН

№ 191 (14691) 1991 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 13, СРЕДА. ● Садар өртээ 20 көп.

КӨДЭЭНИҢ СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Бистиң кайда-чүде ырак, кижи четпес, тайга-сыннар ажылдыр чыдар Мөңгүн-Тайга деп чугаалап турарывыс район оожум-даа болза, сөөлгү үеде шыырак сайзырап орар деп чугаалап болур. Бети дизе, үжен чыл бурунгаар алыр болза, ук районнуң төвү Мугур-Аксы суур каш-ла бажыңныг улуг эвес сууржугаш турган болгай. Бо үе дургузуда Мугур-Аксыңга барбаан кижи болза, ону ам танывас деп чугаалап болур. Чүге дизе район төвү кудуку суурга турганыңдан ам үстүкү суурже чоорту шилчип келген. Чээрби чыл бурунгаар суурнуң бажыңга турган метеостанция безин ам ооң дал ортузунда келген. Чадаг кижи белен четпес турган Көжээлиг-Ховуну делгем өрээлдерлиг, чырык, чылыг бажыңнар ээлепкен. 1968 чылда чаа ортумак школаны ажыткан. Ону сөөлгү чылдарда улгаттырган. Ында ам Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының, хойжуларының, Тоолайлығының малчыннарының ажы-төлүү өөренип турар. Район төвүнде 140 оруннуг уруглар садигин ажыглалга кирип турар. Эмнелге четкизиниң материалдыг баазазы улгаткан, дээди эртемниг эмчилер, специалистер чыл бүрүде немежип турар. Чоннуң амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелин, садыг четкилерин, харылзаа белдирин сөөлгү үеде улгатгырып туткан.

ЧУРУКТАРДА: Мугур-Аксы суурнуң чаа микрорайонунуң бир кудумчузунда; «Хүнчүгеш» садикте; септелге-тудуг участогунда Г. И. Буяндыныңң бригадазының кежигүннери.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

БАЗА КАТАП ИВИЖИЛЕР ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың октябрь 18-те «Шын» солунга ындыг аттыг материал үнген. Ооң автору Делгер-оол Ооржак Тожунуң ивижилерниге совхозтарның мал эмчилери, удуртукулары четпейн, оларның амыдырал-чурттал газының байдалынче сагыш салбайн келген, ивижилер аъш-чембиле багай хандыртынып, далганы одагга хөөп чип турарлар деп бижээн. Далганы одагга хөөп чип турарын авторга хоочун ивижи Х. Ч. Сенгижиктиг чугаалаан.

Ук үүлге хамаарыштыр чагааны редакцияже «Май 1» совхозтуң улуг мал эмчизи В. Х. Кыргыс чоруткан. Ол чагаа редакцияга харыы бе азы мал эмчизиниң бодунуң тайылбыры бе дээрзи билдинмес.

В. Х. Кыргыстың чагаазын парладывыс.

«База катап ивижилер дугайында» деп материалда ивижи Хувискаалчы Чымаевич Сенгижиктиг чугаалап турары болза: апрель айдан эгелеп мал эмчилери барбаан, өлген малдар ивижилер мойнунда «астына» берген деп турары шын эвес. Улуг-Даг иви фермазының мал эмчизи Лориса Аковна Бадыжык апрель айдан эгелеп декрет шөлээже үне бээрге, улаштыр Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырын дооскан Галина Хаак-ооловна Шаравии дужаал ёзугаар ажылдап киргеи. Чазың хемнерниң суу улгаткаш, озалдап барганы шын. Июнь айның 29-тан бо хүннерге чедир ажылдап турар.

Отчёттарны иви бригадаларының бригадирлери ай санында дужаап турар. Чаңгыс-даа иви ивижилер кырында салдынмаан, ол малдар акт ёзугаар үндүр бижиттинип турар».

БОДУНУҢ СУУРУНГА ӨӨРЕНИРЛЕР

Ырак тайга черде, район төвүнден безин 90 километр ажыг черде, бичии суургужаш Хүт деп черде, сентябрь 1-ниң хүнү бо чылын шынап-ла өөрүшкүлүг, уттундурбас байырлал болган деп болур. Чүге дизе ында эге школаны ортумак школа кылдыр эде тургузуп ажыткан.

Шаанда чайлаг школазы 1948 чылда аңаа ажыттынган турган. Быдаргай, кешкүн чораан араттарның уруглары үжүк-бижикке өөренип алыры-биле, билиглерниң оруунче шымныш кирипкен. Чайлаг школазы каш-ла чыл иштинде турган, оон хагдынган, араттарның уругларын район төвүнче (барык 100 км.) таратқан болуп турар, колдуунда Тарлаг школазынга барганнар. Сөөлзүредир Туранның № 2 школазынга үстүкү класстарны доосканнар. Ынчаарда орук-чирик, машина-техника бар эвес, аъттар-биле ушкаштыг, улуглары бичиилерин ушкарып алыр турган. Узун, ийи дугаар улдунда шанактыг аъттарлыг чаныптар мындыг. Кажан араттар колхозтажыышкынче киргенде, «оларның уруг-дарыы ам чеже-ле чедир ынчап, мынчап чоруурул?» деп айтырыг оларның мурнунга тургустунуп турган. Ынчангаш кожазы Севиден аъттар-биле төрепчилеп тургаш, школаның тудуг ыяжын сөөртken. 1956 чылдың кыжында сөөртүп белеткеп алгаш, чазын тудуп эгелей берген, күзүн, сентябрь 1-ниң хүнүнде, ону ажыглалга киирип, бирги классчыларны школазынче киирген. Ол үеде колхозчулар ажыл-агыйын чүгле шефтээшкин-биле организастап тургаш кылыр турганын билир бис. Ынчалдыр Хүт эге школазы ажыттынган. Чылдар эртип, уруг-дарыг өзүп, школаның шөлү тарлап, бичии болуп, үениң негелдезинге дүүшпестээн. Чүгле эге класстарны аңаа өөреткеш, дараазында класстарны район төвүнге өөренири-биле чорудуп турган, уруг-дарыг ада-иезинден хоорук, школа-интернатка өөренири чугаажок берге. Район даргаларының мурнунга, черле ынчаш суурга болур хурал-суглааларга, сессияларга школа айтырыы чидии-биле тургустунуп турган. Ынчалзажок каш чылдар иштинде ол айтырыг шиитпирлеттинмейн келген. Ам харын бо өөредилге чылында эге школаны ортумак школа кылдыр ажыткан. Хүт школазы ам ортумак болуп, башкылар болгаш өөреникчилер боттарының улуг оруунче—билигже шымныш кирипкеннер. Школаның материал-техниктиг баазазы амдыызында кошкак, ада-ие, суурнуң чурттакчылары аңаа дуза кадарын аазаннар. Школаның фондузунга акша-хөреңгини чыылганнар салган. «Кызыл тараачын» совхозтуң дирекциязы шоолуг кичээнгей салбаанын чугаалаксап тур мен.

Бо күзүн школаны ажыдып турда, солун-даа, өөрүнчүг-даа хүн болган. Аңаа сөс алганнар экини күзеп, экии өөредилгени, быжыг сагылга-чурумну күзеп, школазын камнаарын чагып, байыр чедирген. Байыр үезинде школаның даштын, иштин каастап, шимеп каан, ындазында көрүштүү аажок. Суурнуң чурттакчы чону, херээженнер төвүлели аъш-чемниң делгелгезин аңаа организастаан, чүү чок дээр: далгандан кылган аъш-чем, оран-тандының кат-чимизи, тоорук дээш... Спортчу маргылдаалар-биле байырлал доозулган.

Чаа өөредилге чылынга белеткел, эгезинде ындыг болбайн канчаар, шоолуг эвес-даа бол, четпестерни удур чайладыр хемчеглер алдының турар.

Лидия ОРТ-ООЛ.
Библиотекарь.
Бии-Хем район.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

МОСКВА, ноябрь 11. (СЭТА-ның парламент корр. Галина Винницкая). РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы «Чечен-Ингуш Республикага онза байдалды киирер дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың ноябрь 7-де Чарлыының дугайында доктаалды хүлээп алган. Чечен-Ингуш Республикада чөрүлдээни политиктиг аргалар-биле шиитпирлээр талазы-биле хөделишкиннерге Дээди Советтиң Президиумунуң болгаш РСФСР-ниң Президентизиниң ап чорудуп турган хемчеглерин РСФСР-ниң Дээди Соведи үүлдүг деп хүлээп көрген. Тургустунган байдалдарда Россияның Президентизиниң Чарлыын бадылаары болдунмас деп Дээди Совет санаан. Тургустунуп келген кризисти онза хемчеглер-биле эвес, а политиктиг аргалар-биле таарыштыр шиитпирлээрин уламчылаары эргежок чугула. РСФСР-ниң Президентизи, РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталары, комитеттери, комиссиялары, Президиуму Россия Федерациязында политиктиг байдалды быжыглап турумчударының, ооң девискээриниң бүдүнбүрүн чоруун хандырарының, күрүне тургузуун болгаш ында чурттап турар бүгү улустарның амыдыралчы эрге-ажыктарын камгалаарының, РСФСР-де федеративтиг харылзааларны таарыштыр шиитпирлээриниң талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыры эргежок чугула. Чечен-Ингуш Республикада чөрүлдээни политиктиг аргалар-биле шиитпирлээри-биле ында политиктиг бүгү күштер-биле чугаалажыышкыннар эрттирер РСФСР-ниң делегациязын тургузарын, ол делегациянық мандадын РСФСР-ниң Дээди Соведи бадыткап бээрин шиитпирлээн.

Чечен-Ингуш Республикаже киреринің база ооң үнериниң онза чурумун тургузуп, боо-моңгу киирерин болдурбас дугайында эдилгени база немей хүлээп алган.

«ДЕМРОССИЯНЫҢ» СЪЕЗДИЗИ

МОСКВА, ноябрь 11. (СЭТА-ның тайылбырлакчызы Людмила Александрова). «Демократтыг Россия» шимчээшкин—РСФСР-ниң Президентизиниң политиктиг кол даянгыжы — Борис Ельцинниң реформалар политиказын деткиринге белен, ынчалзажок ол Россияның удуртулгазын ооң санал-оналдарын барымдаалап көөрүнче кыйгырган. Ол шимчээшкинниң найысталдың «Октябрь» киноконцерт залынга ноябрь 9-10-да эрткен ийиги съездизиниң политиктиг түңнели ындыг.

Съездиниң кол сорулгаларының бирээзи болза чаа байдалдарда ооң тактиказын болгаш стратегиязын тодарадыры турган. Август сүлчээзинге чедир «Демократтыг Россияның» кол сорулгазы болза СЭКП-биле демисел боон келген. Ам эрге-чагыргада демократтыг күштер киргенде чаа политиктиг шугумну ажылдап кылыры эргежок чугула апарган. «Байдал нарын: бисти башкарыкчы күш деп канчап-даа чугаалап болбас, ынчалзажок бис оппозицияда (удур туруштуг) күш эвес бис, бис Россияның Президентизин деткип турар бис» —деп, съездиниң делегады, РСФСР-ниң улус депутады Анатолий Медведев демдеглээн.

Байдал боттандырып чорудуп турар реформаларны маргыш чок деткиирин эвес, а шүгүмчүлээр, альтернативтиг саналдарны киирер ындыг турушту негеп турар деп, резолюцияларның бирээзинде айыткан. «Демроссия» шимчээшкинниң төлээлекчилериниң РСФСР-ниң Президентизибиле доктаамал консультацияларының чурумун ажылдап кылган.

Съезд шимчээшкинниң чарлыының эгезинин дүвүренчиг айыылын илереткен. Россияның демократтыг партиязын, Российжи христиан-демократтыг шимчээшкинни база Хосталганың улусчу партиязын каттыштырып турар «Чоннуң чөпшээрежилгези» блоктуң төлээлекчилери съездини каапкаш чоруур дугайын шиитпирин, «Демроссияга» удурланыштыр боттарының каттыжыышкынын — «Россияның демократтыг күштериниң коалициязын» тургудар күзелдинин чарлаан. Ооң чылдагааны хүлээп ап турган Уставтың бир пунктузу болган. Ынчалзажок хайгаракчыларның демдеглеп турары-биле, кол чылдагаан болза, тус-тус партияларның баштыңнарының хууда үзел-чүүлдери боол турар. Николай Травкинниң партиязының болгаш ооң авилелчилериниң . «Демократтыг Россияның» удуртукчулары-биле чөрүлдээлери ам ажык чарлыышкынче киргени ол чадавас. Ол дээрге аңгы-аңгы политиктиг күштерниң чоорту аңгыланып башкаланырының албан таваржыры чүүл-дүр. Ынчалзажок партиялар аразында чөрүлдээлериниң чидигленири демократтыг лагерьниң кошкаарынга чедирип болур. Ынчаарга амгы үеде Б. Ельцинни деткип турар демократтыг күштерге ылапла каттыжыышкын херек.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

БИРОБИДЖАН. Еврей автономнуг область Биробиджан районнуң ажыл-агыйларының малчыннары элээн каш хүнер бурунгаар ажыл соксадыышкынын эгелээрин чарлаан турган. Ынчалзажок ажыл соксадыышкыны малчыннарның боттарынга болгаш бүдүрүлгеге улуг коғаралдыг, а маргылдаалыг айтырыгларны өске аргалар-биле шиитпирлеп болурун барымдаалааш, олар ажыл соксадыышкынын кылбаан. Саанчыларның ажыл төлевирин өстүрери чедип алдынган.

МАРЫ. «Мир» совхозтуң ажыл-ишчилериниң бажыңнары чиик өртектиг болгаш агаар хирлендирбес одаар чүүлдү ап турар. Газ дамчыдар хоолай тудуу ында доозулган болгаш ак-көк отту кедээниң ажылчы кижилери ап эгелээн. Газ дамчыдар хоолай тудуун кылырынга 70 миллион рубль чарыгдаттынган.

АРХАНГЕЛЬСК. Испаниянның «Фаберсанитас» фирмазы-биле чарган керээни ёзугаар амгы үеде хоорайда чаа заводту дерип эгелээн. Ол бүдүрүлге чери ажыглалга киргеи сөөлүнде хөй шприцтерни хоорайның эмнелгелери алыр. Чыл бүрүде чаа завод 50 миллион шприцтерни, 80 миллион инени бүдүрер күчүлүг. Бодунуң баштайгы продукциязын завод он дөрт ай болгаш берип эгелээн.

ТУРАЗЫНДА БАРГАН

Бистиң Өвүр район республиканың ыраккы районнарының бирээзи. Ырак районнарны бараан-сараан-биле хандырары берге болбайн аан, ону чон билир болгай. Аъш-чем, бараан черле ховартаан чүве-дир, шаандагы үелер дег эвес.

Каш чыл бурунгаар бараннарны далдап алыр турдувус. Чем магазиннеринге кире бээрге, конфеталарның хөй-хөй хевирлерин кижи көргеш, кайгап ханмас, бо кажан төнер ирги деп бодаар ышкажыгай, ам кайдал ол? Чаңгыс килограмм хамаанчок, борбак конфета тыппас-тыр.

Ам өртектер дендии улгаткан. Акшаның үнези кудулаан. Компенсацияны алырга-даа үүү боор, 60-90 рубль, үүү-даа немешки болбас, ол чүгле бичии уругнуң платьезиниң өртээниң шаа четпес чүве ышкажыл. Ол ындыг-ла-дыр. Бир кончуг берге чүве—бистиң районга чиик өртектиг арага аймаа шуут келбестеди. Ында-хаая келгенде «коммерческий-ле» келген боор чүве-дир. Мындаа чаа гастрономга «коммерческий» кызыл арага келген, өртээ бир шилдиң 30 рубль, ону өлүмчидимге-даа таварышканнар, өске кижилер-даа канчаар боор, кулаан кыскылааш садып алган. Автоцистернада пиво чүдүрүп алгаш келген оолдар 1 литр пивону 6 рубльге саткан. База бир болуушкун: спирттиг кижилер келгеш, 1 шил спиртти 115 рубльге садыглааш барган, ол кижи бистиң Дус-Даг күдээзи, өске сөөк кижи дижип чон чугаалажыр чорду. Бо үстүнде фактылардан көөрге, бистиң Өвүрнүң чонун, ыраккы черде чурттап турар улус боорувуска, чинжең кижилер чулуп чип туруп берген-дир. Та кандыг янзылыг шак ынчаар кудумчуларда хостуг, кәра туразында садыглап турар чүве, оларны кымнар ынчаар хандыргаш, чорудуп турар чүвел, азы бистиң Өвүр райпо баштаар чери ынчаар ыяап-ла «коммерческийни» эккелдирип турар чүве бе? Азы Кызылда Респотребсоюзтан бе, Садыг министерствозундан бе, моңу чүге хынавайн турарыл? Чүге хыналданы кылбастаанаыл? Рынок дээш-ле аңаа сылдак хап, чон чулдуруп туруп бээри ол бе?

Намажаан КУУЛАР.
Хандагайты суур.

КЕРЭЭЛЕРГЕ АТ САЛДЫНГАН

Тыва Республиканың делегациязы чоокта чаа Моол Арат Республикаже чораан келген. Ону Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, Тыва Республиканың болгаш РСФСР-ниң улус депутады К. А. Бичелдей удуртуп чораан.

Делегацияның Моол Арат Республикаже чораан кол сорулгазы — Тыва Республиканың болгаш Моол Арат Республиканың аразынга найыралчы харылзааларны улам ханыладып, сайзырадыры дээш тускай документилерге ат салып, дугуржулга кылыры болуп турар. Ийи чурттуң аразынга керээлерни чарганы дээрге, эрги найыралчы харылзаалардан шуут чаа байдалдарже шилчип киреринің эге чадазы дээрзин К. А. Бичелдей чугаазынга илергейлээн. Ооң түңнелинде Тыва Республика биле Моол Арат Республиканың аразынга кады ажылдажырының чаа-чаа хевирлери тургустунар. Маңаа экономиктиг, культурлуг харылзаалар кол черни ээлээр апаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга ук керээлерниң талазы-биле тускай документилерни хүлээп алган турганын К. А. Бичелдей айыткан.

МАР-ның Улан-Батор хоорайга Тыва биле Моолдуң аразынга найыралдың, кады ажылдажылганың харылзааларын улам сайзырадып, чаартыр талазы-биле кандыг керээлерге ат салдынганыл? Ам ону көрүп көрээликер.

Бирээде. Тыва Республика биле МАР-ның аразынга 1992-1993 чылдарда кады ажылдажылга талазы-биле тускай протоколга ат салган.

Ийиде. Тыва Республика биле МАР-ның аразынга экономиктиг кады ажылдажылга талазы-биле Декларацияга ат салдынган.

Үште. Тыва Республика биле МАР-ның аразынга культура болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылганың керээлиг дугуржулгазынга ат салган.

Ук документилерге ат салган кол сорулгазы чүл? Ону допчулаарга мындыг.

Бистиң чурттувус рынок харылзааларынче шилчип турар. Аъш-чем, идик-хеп, ажыл-агый бараннары болгаш өске-даа чүүлдер чедишпес дээрзин ам шупту билир бис. Маңаа үндезилээш, Тыва Республика биле МАР-ның аразынга экономиктиг, культурлуг болгаш найыралчы харылзааларны улам быжыглаары, сайзырадыры, ону чаа деңнелге тургузары. Ол дээрге ийи чурттуң аразынга янзы-бүрү бараннарны солчуру, садыглажыры, ийи чурттуң кайы-даа девискээринге демнежип тургаш, улуг-биче бүдүрүлгелерни тудары, улус ажыл-агыйының специалистерин өөредип белеткээри, Тываның болгаш Моолдуң аразынга орук-транспорт харылзааын тургузары, экологтуг улуг хемчээлдиг чүгула айтырыгларны деңге шиитпирлээри болгаш оон-даа өске чүүлдер болуп турар.

Ук керээлерни чарарынга Тыва Республиканың болгаш МАР-ның чазактары бот-идепкейин үндүрген дээрзин айтыры чүгула.

Ужуражылганың түңнелинде делегацияның составы аңаа келгеннерниң айтырыгларынга харыылаан.

Моол-тыва экономиктиг харылзаалар, садыглажыышкын кандыг байдалга тургустунарыл деп айтырыгга **В. Б. Салчак** баштайгы дээрезинде экономиктиг харылзаалар аймактар, районнар, бүдүрүлгелер деңнелинге боттаныр, садыглажыышкын бараннар солчуурунуң аргазы-биле чоруттунар, экономиктиг харылзааларны болгаш садыглажыышкынны чоорту сайзырадыр, ындыг чорук ийи чурттарда чогумчалыг эвес экономиктиг байдалдың чылдагааны деп харыылаан. Ийи республикаларның кызыгаарын каайлы албаныының айтырыгларын база чогумчудар апаар. Хандагайтыга болгаш Цаган-Толагайга хынала-эрттирилге пунктуларын ажыдарын көрүп турар, каайлы үндүрүүн канчаар тыртып алырын өөренип көөр, баштайгы дээрезинде Тывадан Моолче үндүр сөөртүр бараннарның чөпшээрел данзызын тургузар апаар деп ол немээн.

Моол биле Тываның аразынга экономиктиг, садыглажыышкын харылзаалар-ны таарымчалыг байдалды тургузар дээш кызар ужурлуг бис, моол-тыва харылзааларны кижилерниң хууда харылзааларынга чедир сайзырадыр бис, ынчалза-даа Тыва Республиканың экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаар бис деп, **К. А. Бичелдей** тодаргайлаан.

Бир эвес Моол биле Тыва бүдүрүлгелерни демнежип тургузар апаар болза, кандыг бүдүрүлгелерни тургузарыл, канчаар тургузарының экономиктиг санаашкыннарын кылган бүдүрүлгелер бар бе деп айтырыга К. А. Бичелдей экономиктиг санаашкыннарын кылып каан бүдүрүлге чок, ынчалза-даа ол чугула ажылды албан кылыр апаар бис деп харыылаан. Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле моолдарның элээн арга-дүржулгазы бар, чижээлээрге, алгы-кеш, дүк болбаазырадыр талазы-биле, хевистер бүдүрүп үндүрүп турар фабриказы бар, ол хевистерни Япония безин садып ап турар. Улаангомга көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр бүдүрүлгени демнежип тургузарыл эптиг боол болур. Завхан аймакка ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгени тургузуп, ону тударынга бистиң тудуг баазазын ажыглап болур деп, ол айтырыгга В. Б. Салчак харыылаан.

Моол биле Тыва аразында кызыгаар айтырыгларын чугаалашкан бе деп айтырыга делегация ындыг сорулганы бодунга, салбаан, амгы үеде ол айтырыгны кодүрери республикаларның аразында ажыктыг боол болур, кады ажылдажылгага чогумчалыг эвес боол болур деп, К. А. Бичелдей харыылаан.

Делегацияның кежигүннери ужуражышкыннарга келгеннерниң өске-даа айтырыгларынга харыылаан.

Өвүрде Солчур малчынарының одар-белчиирлиг черлериниң бирээзи— Шивилиг. Ында «Коммунизмче орук» совхозтуң Кургаг-Адырда кыштаанга шала кежээликтей четтиивис. Баштайгы хар кыштагыы долгандыр чаапкан.

Чоогунга өг тип каан бажыңның эжиинден чиягежек аныяк кыс уже халып келген, ыттарын хай деп, бисти бажыңче чалады.

Ында үш иешки малчыныар бар. Иези — Дыртыына Мангыштаевна Куулар. Дөртеи чыл ажыг үеде малчыныаш, 9 уруглуг. Бисти бажыңче чалап турган аныяк кысты Чодураа Күдер-ооловна дээр болду. Моон мурнуида иезиниг дузалакчы кадарчылап турган. Чоокта чаа 600 ажыг кыс хураган хүлээп алган. Чодураазы—улуг кадарчы. Аренда керээзи-биле ажылдаап, ам ийи чыл ажа берген.

Аалдың база бир кадарчызы Олег Күдер-оолович Куулар. Хой кадарып турган, бир кодан чылгыны база хүлээнип алган. Ынчангаш үш иешки бир-бир коданны ажаап турар.

Олег Күдер-оолович ажылгыр кижилериниң бирээзи дээрзиң совхозтуң удуртукулары сеткил ханыышкынбиле чугаалап турганын сактыр мен. Иезиниң кыштаа орттенген соонда, ол октаттынган хой кыргыыр черниң эрги мяжиндан улуг кажаиы, аңаа ийи бажыңны, чуиар-бажыңны, өске-даа херек чүүлдериң боду тудуп алган. Бо бүгүнүң ертээн совхоз Олегге төлеп берген. Бо чылын белеткеп алганы 14 машина суланы, 11 машина ишти сигеннии кыштаазында эккеп алган. Солчур суурииң чанында 5 гектар черде арбайны чоокта чаа ажаап алган. Оон сиген кезер, тараа, сула өстүрер черлери шупту кажаалаттынган. Бодундан үндүрген чарыгдалдарын чек биле удур төлеп турар. Эртиен кыжын шанактыг, чайны тергелиг ажылдап эрттирген.

— Ам Бора-Шайда ийи участокта сарааттарның бирээзин эккээр мен. Мал чеми четчир. 119 чылгыныи 44-үү кулушаар. Чүүк машинаэын садарын АТБ начальниги аазаап чүве. Алыр боор мен. Совхоз шыдаар шаабиле дузалап тур—деп, ол чугаалаап чорду.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: малчыныар Чодураа болган Олег Куулардар. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ПОЛИТИКА ҮҮЛЕ-ИШТЕН ҮНЕР

Көдээ ажыл-агый килдизи

«Шын» солуи республикада иитилел-политиктиг болуушкуннарыны база калбаа-биле чырыдып турар апарган, чамдык бижикчилер боттарының бижээн үүлдерингe «Шын» солуи иитилел-политиктиг болуушкуннарыны чедир чырыпайн турар, колдуунда оон арыннарынга ажыл-агый дутайында материалдар үнүп, ажыл-агый солуну апарган деп бодалын илередип турганнар. Оларның бодалдарында чөптүг үүлдер бар-даа боору чадавас, ынчалза-даа оларның-биле чөпшээрешпейн барып база болур.

Политика деп чүве кайның тыптып келирил? Кара угаан-биле бодап олурарга, политика дээрге ажыл-агыйдан үнер ышкаш чорду. Чижээлээрге, шаанда мактап, ам бактап турарывыс «эде тургустуиуушкун» дижик. Ол бистиң чуртувустуң төөгүзүнге маргылдаалыг политиктиг болуушкун болган. «Эде тургустуиуушкуину» чүге эгелээн бис? Ажыл-ижиистн эде тургузуп, амыдырал-чурттал гавыстың байдалын чүгээртедип алыр дээн күзелнаистеи ол үнген. А «партократтар» дижик. Бир эвес «партократтар» ажыл-агыйны частырыг чок, бедик деңнелдиг организастап, чоину ашкарып-чемгерип, хенкерип турган, кижилериниң амыдырал хандырылгазын бистиң ам күзеп турарывыс байдалга чедирип каан болза, бөгүн «партократтарны» чүге бактап, оон политиктиг маргылдаа үидүрүп алган турар деп бис.

«Шын», харын, иитилел-политиктиг солуи, ынчалза-даа оон арыннарынга ажыл-агый дутайында материалдар арбыны-биле парлаттынган, экономиктиг айтырыглар чидин-биле көдүртүнген турар ужурлуг деп бодаар мен.

Чоинуң ажыл-ижи-биле «Шында» эң чоок килдис— агроүлетпүр килдизи. Ону килдиске кээп турар хөй санныг чагаалар, килдистиң почтазы хереченлеп турар. Республиканың көдээ ажыл-агыйының айтырыгларын чединшкинниг шиитпирлээрингe агроүлетпүр килдизи, оон-биле кады «Шын» солуи бодуиуң үлүүн киирген деп дидимибиле чугаалап болур. Сактып көрээлиңер! «Шын» солуиның агроүлетпүр килдизинге «Чүсчү малчын», «Үш муиču саанчы» деп клубтар ажыттынган. Мурнакчы хойжуларның, саанчыларның дуржулгазын ол клубтарның арыннарынга чыдып, харын-даа төрүүр 100 хойдан 100 болгаш оон хөй хураганнарны алган хойжуларның, бир инектен чылда 3000 килограмм сүттүг саап ап турар саанчыларның ужуражылгаларын организастап турган. Мурнакчы малчыныарның, саанчыларның арга-дуржулгазын, үлегер-чижээн солуига чырытканы ажыл-ишке ажыктыг болган. Бир эвес кызымак ажылдаар болза, бедик көргүзүглерни чедип ап болур-дур деп, кижилер билген. Оон түннелинде чүсчү малчыныарның, үш муиču саанчыларның саны көвүдээн. Номчукчуларның боттарынга билдингир чылдагаанар-биле «Шын» солуиның үидүрүлгези үзүктелип турганындан «Чүсчү малчын» «Үш муиču саанчы» клубтуң ажылы солуиның арыннарынга түр када көзүлбейн барган. Солуиның ажылы шуудап, акша-төгерик айтырыглары болур-чогууру-биле шиитпирлеттиие бээрге, чүсчү малчыныар, үш муиču саанчылар-биле ужуражылышкынналары организастап, клубтуң ажылын сергедип сорулгалыг бис. Баштайгы дээрге-иинде оларның арасынга ажыл-ижиниң дутайында чагаалаар солчуушкуннарын «Шынны» арыннарынга организастаар бис. Күбтавның ажылын организастаарынга агроүлетпүр ажылдакчыларының профессиелининиң область төвүлели, оон даргазы турган А. Т. Сотна улуг дузанчы чедирген. Бо кады ажылдажылга ам-даа уламчылаар боор деп идеген турар бис.

Солуига көдээ ажыл-агыйда айтырыгларны чыгыдарыиче республиканың Министрлер Төвүлелининиң Даргазы Ш. Д. Ооржак өске албан-дужаалдарга ажылдап, агроүлетпүр дээш дөрт харылап чораан шаанда улуг сагыштыг салып, редакцияга ужуражылышкынналарны эртирип, көдээ үнерде килдистиң корреспондентилерин ап алыр турган. Ол чаңын бо дарга ам-даа салбаан. Бо дээрге ажыл-агыйны экижиндерниге парлалганы ажыглап болурунуң чижээ-дир.

Сөөлгү үеде районнарда АҮК-терииң, Агроүлетпүр эвилелииниң аппарадыида көдээ ажыл-агый специалистериниден агроүлетпүрүиүң аңгы-аңгы адырларында ажылиш дутайында материалдар, медээлер алыры дыка бергедээи. Оиу Агроүлетпүр эвилелииде, совхозтарда ажыл-агыйның эки эвес байдалы-биле тайылбырлап болур. Агроүлетпүр эвилелиинден Т. Т. Монгуш, Х. Ш. Монгуш, Х. А. Монгуш дээш каш-ла санныг специалистер редакция-биле харылзажып, материалдарны бижип турар.

Көдээде ажыл-ишти, малчыныарның, тараажыларының амыдырал-чурттал газының социал айтырыгларын чырыдарынга бистиң хөй санныг көдээ бижикчилеривис дузалажып келген. Ол дээрге Улуг-Хемден Бичe-оол Моңгул-оол, Барыын-Хемчиктеи Сүрүн Саая, Бай-Тайгадаи Доржу Чымба, экономист Сандый Бадаа дээш өскелер-дир. Оларның ат-сывын ам-даа хөйүү адап болур. Бистиң дузалакчыларывыс бижикчилериниң редакцияже чоруткан материалдарындан иомчукчулар малчыныарның, тараажыларының канчаар ажылдап, чурттап турарын иомчуп ап, республикада ажыл-ишкандыг байдалдыгыл дээрзиниң үг-шиини билип турарлар.

Дыка хөй кижилер ажыл-ижинге, амыдыралынга дузаны көргүзериң дилеп чагааларыны чоруткулаан. Сөөлгү айда бегиң Бии-Хем районуиуң «Саян» совхозтуң хойжу ег-бүлези Зоя биле Ужар-оол Хомушкулардан, Сүт-Хөл районуиуң Карл Маркс аттыг совхозтуң бөлүк малчыныарындан, Бии-Хем районуиуң «Өөк» совхозуиуң хойжузу Вера Күжүгеттеи, Тожу районуиуң «Май 1» совхозка хойжулап, чылгычылап чораан Майдыр Дажы Серенден дээш өскелерден-даа «Шын» солуидан дуза дилээи чагаалар келгилээи. Бо дээрге үүле солуига парлаттынган чагаалар-дыр. Шүтүмчүлелдиг, дуза дилээи чагааларның чамдыызын ажыл-агыйларның удуртукчуларыиче чорудуп турар бис, «Таптаашкын» үезинде болза «Шынга» парлаттынган азы оон чорутканы чагааларга хамаарыштыр хемчегларии тус черииң удуртукчулары ап, кижилерге дузалап, ол дутайында солуи дамчыштыр чонга дыиадып турган болза, ам ындыг эвес. Ажыл-агый «демократиязының» алгааны-биле «Шын» мурнуида ышкаш ындыг дээштиг дузаны кижилерге белеи чедирии албас ачарган. Бо дээрге ажыл-агыйга-даа, чонга-даа чидирип. Ынчалза-даа кижилерге дузалаар дээш ажылдаар, бижиир, чон биле харылзажыр апаар бис. Кайда, кым деп дарга, кайы организацияга ажыл-агый кижиге тоомча чок болганыл азы сагыш салып турарын чонга дыиадып каары бе-ии, дыргак каразы хире-даа болза, дуза деп санап турар бис.

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизи көдээниң ажыл-ишчилериниң амыдырал-чурттал газы, авгалыг-ла болза, долузу-биле чыриттынзын, бистн хүн бүрүзүнде чемгерип, хепкерип чоруур малчыныарның, тараажыларның дээш көдээниң өске-даа ишчилериниң ажыл-херектериниң дутайында Тываның чону билген болзун дээш ажылдаар.

Тыва Республиканың улус депутады, «Сумбер-Уула» колхозтуң даргазы Павел Кара-Сал хөлүи эрттир политиксирек кижилер дээрге-ле ажылчы чоннуң хүн бүрүде кылын турар аар ажылын, амыдыралын билбес кижилер-дир деп сессияларның бирээзиигe чугаалаан. Оон бодалы шын. Ажыл-агыйывысты бут кырынга тургузуп, чиир хлевивис өстүрүп, ижер судувус саап ап чадап тыткаш, политика дутайында чеже-даа чангыландыр алгырарывыска, оон чурттал гавыс тодуг-догаа апарбас.

Ажыл-агыйдан политика үпер. Политиктиг айтырыгларны чедишкинниг шиитпирлээр дизе, ажыл-агыйны экижидип алыр апаар.

Шангыр-оол СУВАН.

«Шын» солуиның көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи.

ЭСКЕРИГЛЕР

Солундан сөс диледим

ПАРЛААРЫН ХОРУВААН БИС

Бо чылдың октябрь 2-де үнген «Шын» солунда А. С. Борбак-оолдуң «Шыиыы чажырбайи чугаалаза» деп үүлү парлаттынган. Ында автор КАК-тың ажылдакчыларын буруудадып турар. Ужуру чүл дээрге, А. С. Борбак-оол «Элезиинерде боолаашкыннар» деп документалдыг тоожуну 30-40 болгаш 50 чылдар эгезинде болган репрессияларга таварышкан кижилерге тускаадып бижип дооскан. Ол номну КАК-тың ажылдакчылары номчаап, эки бижиттинген, бо үеде номчукчуларга кончуг солун болур ном деп үнелеп көргеннер. Ынчалза-даа номда чамдык киирген фактылар болгаш документилер чоину холеп-дип, кижилерниң аразынга шаптараазының чорукту тургузуп болур деп караазаннар. Чижээлээрге, тоожуда актыг черге туттуруп хорутдаткан кижилерниң чамдыызы эттеп-соп байысаарынга шыдашпайн, боттарының өчүктериигe хөй черге боттарын болгаш туттурган эштерин, төрел-дөргүлдерин буруудалып, нүүлдеп турар. Оон ыиай боолап шаажылаанының дугайында акт, байысаалга болгаш нүүртээшкиннер дугайында протоколдар хөйүү-биле номда ажыглаттынган. База ТАР ИХЯ-ның 5 чажыт ажылдакчыларының ат-сывын бижип чарлаан турган. Бо бүгү репрессияга таварышкан кижилерниң чырык адынга багай салдар чедирип, оларның төрелдериигe хомудалды болгаш бот-боттарының аразынга чөрүлдээлерии тургузуп болур деп бодаар бис. Мораль болгаш этика тадазы-биле база-ла чегей болгу дег.

Эрткен чылларда солуи, сеткүүлге репрессия дугайында хөй-хөй материалдар үнген. Ында багай чүве чок. Бодум база архив материалдарынга даянып алгаш бижип турган мен. Ынчалза-даа бо нарын темага бижирде, кончуг серемчилеллиг, бодамчалыг бодур болза эки. Оон соон ыяап-ла истеп көөрү чугула. Сөөлгү үеде репрессияларга киржип чораан кижилерниң урут-дарыынга, оларның өг-бүлезиигe, уругларынга олум-чидим-биле кыжанган ат чок чагаалар кээп турар апарган. Ындыг утказыг чагаалар алган улустуң репрессияларга кандыгдаа хамаарылга чогу, буруу чогу билдингир.

Бо-ла бүгүнү чугаалажыр дээш КАК-че А. С. Борбак-оолду чалаанывыс шын чүве. Бис авторга оон номунда бижиттингeн чамдык үүлдерге бодувустуң хамаарылгавысты тодазы-биле тайылбырлап чугаалаан бис. Ында айыткаиы чажыт ажылдакчыларны бистиң улузувус деп агартып камгалаваан-даа бис. Оларны репрессияларга киржип турган кижилер-биле денге буруу шаап турар бис. Үүгле ханныг репрессияга киржип чораан болгаш таварыжып, оон аар хилинчээи чүктеп чораан улустуң бо үеде чурттап чоруур уруг-дарыынга, төрел-дөргүлүнүң аразынга ханныг чөрүлдээ болу бербеэни дээш, оларның арын-нүүру, ат-алдары, кадыы болгаш амы-тыны дээш автордан ук тоожугa киирген чамдык үүлдериии эде көөрүи, чамдык кижилерниң (оон аразында ТАР ИХЯ-ның 5 агентилериниң) ат, фамилиязын киирбезин дилээи бис. Номну парлаарын хоруваан бис, хоруур эргевис-даа чок.

Ол болган чугааны бистиң хоочуи ажылдакчывыс А. С. Борбак-оол солуига шала өскертип, бисти буруудадып, бодуи агарты бижээи хомудапчыг-дыр.

Владимир ТУМЕТЕЙ.
Тыва Республиканың Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы.

ИДЕГЕЛДИҢ ИЛЧИРБЕЛЕРИ

Каа-Хемнеп каш катап кешпедим дээр. Кешкен саиымда-ла шак бо кыыгырткайны бээр илчирбелер даажыиза дыка-ла танылым алдыр. Сактырымга, ол илчирбелер мени: «Че, дүргеи, орукчуче далаш, чоруук чогут» деп кыйгырып чытканзыг болуур. Каажан Каа-Хем кышкы доиргиле шугланыпканда, рөйон девиисээриичe орук гуткаиар бо черии эи-не эргим кыйгызы болур илчирбелер даажын дыиап, оон дагжаарын четтикпейн маиап эгелээрлер. Хемниң бир чарыындан оскезииче чорук кылган чоруукчулар-даа, ажыл-агыйга алыскан ишчидаа: аныяк назынның кыйгызы-биле ыиакшылдын үүлезип будүргеннер-лаш шак бо кайгамчыктыг илчирбелерниң кажан кыыгырт кылдыр дагжай бээрии маиап шаг болурлар. Шак ол илчирбелер кыыгырт дизе-ле, чоруучу куш дег чалгыиналып, балык дег чакпалаиы бергеии ол. Ол үүү илчирбелерил?

Делгем төрээи чуртувуста чеже хем чок дээрил. Ынчалза-даа оларның аразында Каа-Хемниң бир оизагай чүвеии 125 хире километр чергe тос паром кежиглер бар. Аныяк шаамда А. М. Горький аттыг чечен чогаал институдуига өөреиип турган, ол эи-не интернационалчы. Совет Эвилелиниң барык булуи бүрүзүидеи төлээлер өөреиип турар өөредилге черииде аш-өөрүмден кайда бичежек хем уиунда ыича паром кежиг барыл деп айтырып, сураганыр мен. Харыы чок боор чүве. Оозуи бодаарга, үүгле мыида. Каа-Хем уиунда ыича паром кежиглер бар шыкажыл. Ол болза иайысылалбиле орук иээи теп Кок-Тей паромундан өрү чоктаан Сут-Бажыңның, Бүреи-Хемниң, Коиту-Аксының, Кок-Хаактың, Дерзиг-Аксының, Бүреи-Аксының, Белбейиия болгаи Эржейиия паромиары-дыр.

Паром бүтүзүнче ол-бо чарыктарында ийи-ийи паромну эриите туруужунга кожар дөрт илчирбелер бар. Хем эриигe келириигe, паром өске чарыында болза маиаар-ла чүвеи ол, ындыиы эриикте туруужундан чештиргеш, орукче чорупканын демдеглээнзиг паром кырыига «кыыгырт» кылдыр кээп ужар илчирбелер даажы-ла болгай. Ол илчирбелер кыыгырт дээи соонда, кежиг холунда деп идегел төрүттүнер. Ынчангаш Каа-Хемниң улуг-бичии чону, оон аалчылары шак ол идегелдиг илчирбелер-биле бүтүү-ле чоруун аиаа хамаарылгалыг чоруурун ыида.

Удаазы Каа-Хем кежир улуг көвүрүг тудуу эгелээр. Ол амгы Кок-Тей паромун солуй туруптар. Ынчалза-даа өске сес паром чонуң оруун, иитининиң ажыл-агыйын чогутчуп артар. Олар артар болганда, арыг суглуг Каа-Хем уиунга идегелдиг илчирбелери хемниң дош үезинден аиры, бодуиуң аллагын моңгежидир ырлап артарлар ышкажыл. Чорукчуга чалгын-чакпа, ажылчыига аът-чычаан, ынаишаанга ыры-шүлүк болган илчирбелер ырлап-даа чыдарын кижи күзээр. Мен кажан-даа бо идегелдиг илчирбелери, мунгараддың илчирбелери кылдыр дагжай бээрии күзеөес мен. Каа-Хемге иол-лаүве—кежиг-биле харылзааны быжыг холга алыры. Чазын, күзүн паром ажылынын дош-биле аайлашпайн турар аразында хеме харылзаазыны чегей тургустунганы-биле чеже озал-оидак болбастыр. Багай организастаан паром-кежиг харылзаазы чонга кайы хире халалыг ийик. Ам хемни кежир көвүрүг тургустунары чонга эки белек-тир. Оон-биле кады ол көвүрүг болгуже, чонуи амыдырынга чугула. кижилериин угаан-медереливге быжыг көвүрүгиу тургузар херек. Ол көвүрүг Каа-Хемниң байлак бөлдүзүнче, ам-мениче, балыкбайлакынче алыскак-чиисектерии, чазый-чилбилериии кара чоруунга көвүрүг болбазын дээш, ол көвүрүглеи оор-суктуи, кем-херек үүлдединчилериии, топанчыларның чиик оруу эртпезии дээш демиит ажылды ы

ШКОЛА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

ТӨНЧҮ ЧОК ШУУЖУГ

Ол-бо талаларындан карагөк тайгалар, даглар-биле кажаалганган, кыдыын дурраар шапкын хем агып бадып чыдар, аай-дедир кудумчулар шөйлүп чоруй баргылаан, оргулаан черде суурну Нарын дээр. Ында кижилер моол алп-биле чугаалажыр. Кырган-даа, чалыы-даа чурттакчылар тыва тоннарлыг, оларны көөрге, эрги тыва улустуң овур-хевири көстүп келир. Бичии уруглардың ортумак школаже шуужуу, төнчү чок, уланчылыг. Нарын школазында бир өрээлде музей бар деп сураг дыңнаш, аяа чеде берген мен.

Музейге Кызылдың башкы институдунуң дыл, төөгү факультединг 1966 чылда дооскаш, башкы ажылын Нарын суурга эгелээш, 30 чыл дургузунда бичии чаштарны кижизидип, өөредип келген, улус өөредилгезийин тергиини, хоочуну Валентина Куровна Кенден-биле ужуражы бердим. Ол эрик баардыг, буянныг ие, башкы та чеже кижини амыдыралдың оруунче үдеп кагбаан дээр. Чамдык өөреникчилерң безин оон-биле эгин кожа базып, кады чаңгыс школада ажылдап турар. Суурнуң чонунга, келир үеэш өөреникчилерине ажыл-ижинин түңнели, тураскаалы кылдыр музей ажыдар бодал шагда аяа төрүттүнген. Ынчангаш олбо черлерже чоруп тургаш, музейге салыр 100 ажыг экспонаттарны чыып алдывыс дээрзин Валентина Куровна чугаа кадында тайылбырлаар чораан.

Ол бичии чурт-шинчилел музейи 1984 чылда булунчугаш кылдыр дериттинген. Чоокта чаа школа тургустунганындан бээр 50 чыл оюн демдеглеп эрттирип турда, ёзулуг музей апарган. Ында черле чүнү чок дээр, суурнуң, школаның, ук черде ажыл-агыйның төөгүзү, эрткен үези, амгы байдалы, арын-шырайы төлү бар. Чоннуң шаандакы эдилелдери, эт-херекселдери шупту делгеттинген. Ылангыя «Төрээн школавыстың төөгүлүг арыннары» деп стендиде школаның эрткен төөгүзүнү долузу-биле көргүскен. Кижи оон тайбырлакчы чокка-ла школаның эрткен амыдыралын ханы билип алыр. Суурнуң хоочуннары-биле ужурашканым соонда, Нарын школазының төөгүзүн улам ханы билип апкан мен.

Шаанда, Хөндей-Аксы дээр суурга араттар тайгасыннардан аътты, чадаг ыяш-дашты сөөртүп тургаш, чаңгыс борбак, дөрт өрээл бажыңны тудуп алган. Ынчан Советтер чуртунга Ада-чурттуң Улуг дайзыны эгелээн, кадыг-берге баштайгы чыл турган. Тываның бүгү араттары Совет Армияга бүгү тала-биле дуаалажыр дээш сеткил-сагыжының ханызындан кызыл коштарны Кызылче шүүдүп тургулаан. «Школа», «бажың», «стол», «сандай» деп үүвени танывас араттарның 38 ажы-төлү 1941 чылдың сентябрь бирде сумунуң эге школазынга эртем-билигже эге оруун эгелээнер. Ынчан ук школаны тудуп кылган тудугжу араттар Намдак Барбажык, Чооду Балчын, Самдан Күр, Чооду Ширшин, Данаажап Чыдыгбай ам бистиң арабыста чок-даа болза, суурнуң, школаның төөгүзүнде бажыңнаткаш, 1933 чылда контр» дээш боолаттырган. Оон ажылын Лаңаажап Самданович Кыргыс хүлээп алгаш, 1936 чылга чедир суму даргалаан, өкпе ааранаш, өлген болуп турар. Оон соонда, суму даргазынга Максим Бадарчы ажылдап чораан. Амгы үеде Нарын көдөө Совединиң даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Даваа-Самбуу Бээжинович Яндак.

Нарынга 1951 чылдың март 23-те «Коммунизиче орук» колхоз тургустунган болгаш баштайгы даргазы Максим Бадарчы болган. 1977 чылда ук колхоз «Нарын» совхоз апарган. Амгы үеде ук ажыл-агыйны Батаа Кунгаа директорлап турар. Бо-ла бүгүнү музейге кире бергеш, оон үнмейи чыда билип алган мен. Школаның чурт-шинчилел музейининг директору Валентина Кенден алыс төөгү башкызы болгаш Нарын суурнуң төөгүзүн бешсалаазы дег билир кижи болду.

1941 чылда чаңгыс башкылыг, 38 өөреникчилиг турган школада амгы үеде 47 башкы, 524 өөреникчи бар. Өөреникчилер ийи ээлчегде хаара туттунган. Оларның аразында янзыбүрү бөлүмнер, секциялар, факультативтиг кичээллер ажылдап турар. Дээди эртемниг 30 башкыларның аразында улус өөредилгезиниң тергиини 4 башкы бар: Лориса Шойдуп, Валентина Кенден, Саяна Бадаа, Аракчаа Байыр-оол. Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы Бичии-Уруг Очурооловна Кыргыс эң хүндүлүг башкыларның бирээзин. Дуржулгалыг башкыларның ачызында школада 7 кижи тергиин, 99 кижи эки өөредилгелиг.

Школаның баштайгы хүнүнден бөгүнге чедир 15 директор солушкан. Бөгүнгү директору Сергей Белек-Доржуевич Ендан дээди эртемниг, аныяк башкы. Оон школаның дузалал ажылагыйының канчаар чоруп турарын сонуургадым. Ол кысказы-биле мынчаар харыылады:

— Школаның дузалал ажыл-агыйы черле чүгээр ажылдап эгелээн. Бөгүнүнда 57 хой, 10 хаван, 30 тоолай, 28 лагаа бар. Оларны школачылар ажаап турар. Өөреникчилер чоорганнарны, фартуктарны даарап, сандайларны чазап кылгаш, садып саарган. Ажаап турар хоюнуң дүгүнден бо чылын 1 мүң ажыг рубльди школага киирген. Ниитизи-биле 4 мүн рубльдиң орулгазын алдывыс. Оон-биле школаның тургустунганындан бээр 50 чыл оюн эрттирдивис. Агар сангa артык акша турарга черле ажыктыг-дыр. Школага чугула херек апарган чүүлдерни садып алыр-дыр бис.

Школаның интернадынга база кирдивис. Көскү агитация-биле дерилгези эки, арыг-силиг, чырык, чылыг. Орунарны чурумиг чыскаарган болгаш тас кылдыр эдип каан. Интернат эргелекчизи Наталья Ижигин, кижизидикчи башкылар Зоя Биче-оол, Анчымаа Шойжулчап малчыннарның 50 уруг-дарыын ак сеткилбиле кижизидип, өөредип турары мактанчыг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Школачы чылдарым-даа, уруг-дарыг аваазы бо улуг бодум безин, ам-даа башкыларны дыка хүндүлээр мен. Кижиниң башкызы черле уттундурбас боор-дур, чүге ыңдыгыл, ында ужурла бар, оон утказы аажок ханы.

Бистерниң-биле кожа ийиги каътта хоочуи башкылар чурттап турар. Сес аал чурттаар улуг бажыңывыста улустуң эң улуу-ла олар. Корода Таржаевич Оюнуун дугайында чугаалаар бодап турарым бо.

Башкы кижи өөренип-ле чоруур болза, башкы болур деп дыңнаан мен. Оон башка, хоржок диижип чугаалажыр болгай. Ынчап кедирге, мээн кожам башкы өөренип-ле чораан болду. Ол дугайын сонуургааш, айтырып дидимнеринкеи мен. 1948 чылдан бээр башкы мен деп тайылбырлаар чораан. Кыздың башкы училищезинге өөренип кирген. Ук училищениң өөредилге эргелекчизи РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Г. В. Корнев ынчан мынча дээр турган-дыр: «Башкы сургуулу болганда, бодуң башкы мен деп мининр херек». Чогум-на ол өзугаар 1948 чылдан бо хүннерге чедир доктаамал башкылап чоруурун ол-дур. Бежен ийи чылда эге класстар башкызының дипломун холга алгаш, Тожунуң Тоора-Хемге арифметика башкызының хелемечизи боон ажылдаан. Оон соонда Красноярскиниң башкы институдунуң география болгаш биология факультедин дооскан, школаларга ол эртемнерни уругларга өөредип келген. Ол талазы-биле биилип доктаамал бедидип келген.

Корода Таржаевичиниң бижээн чүүлдерин республика солуннарының арыннарындан бо-ла номчуур бис, номчукчулар оны сактып келир боор. Ол дөртен алды чылдан бээр «Сылдысчыгаш» солунга бижип эгелээнибиле ол хевээр бо хүннерге чедир солуннарның штаттан дашкаар корреспондентизи боон турар. Журналистикага база өөренип алган. 1962 чылдан бээр Хову-Аксы школазынга биология, география эртемнерин башкылап эгелээн, ынчан комбинаттың тудуу кидин түлүк чоруп турган. Оон ажылчы кижилериниң дугайын, оон ажыл-агыйында тургустунуп келген айтырыгларын солуннарга башкы бижип, чугаалап келген. Ол чылдардан «Аныяк бижичи» деп бөлүмүнү школаларга организастап, тыва дылды аныяк-өскен утпазын дээш кызып чораан. Чүгле ол-даа эвес, башкының бижээн ажылдары бар деп чүвени база билип алдым. «Тыва кобальт» комбинаттың экономика-географтыг байдалы» деп шинчилел ажылын бижээн. Тываның күрүне архивинде ону шыгжаан. «Оюн Күрседи болгаш оон эштериниң дугайында» деп ажылы партия архивинче кирген.

Өөренири кажан-даа орай эвес дээри дег, башкы Кызылдың педагогика институдунче кирип, география факультединг база дооскан. «Тываның девискээрлиг географтыг аттарының словары» болгаш «Географтыг терминнериң тыва, орус словары» деп шинчилел ажылдарын

ӨӨРЕДИП, ӨӨРЕНИП-ЛЕ ЧОРУУР

бижээн, оозун ТДЛТЭШИде шыгжаткан. Башкы бо хүннерде база аяа олурбайн турар, «Тываның сонуургачыг географиязы» деп номнуң кара бижилгезин дооскаш, ону эртемден эшөөрүнде номчудуп, аргасүмезин дыңнап, чоокку чылдарда парладып аптар боор мен деп идеген олурар болду. Ортумак школага 35 чыл географил башкылаан кижиниң ол талазы-биле арга-дуржулгазы чугаажок улуг. Ындыг байдал оон бижип турар ажылдарынга идиг боон турары билдингир.

Амгы үеде школаларда социал байдалдың педагогиказы тывылган, оон-биле ажыллап турар коллективтер бар. Корода Таржаевич ону дыка сонуургап турар, чаа, депшилгелиг үүлгелерле ындыг кижи деп билир бис. Хову-Аксы ортумак школазында оон социал байдалдың башкызы боон ажыллап турары ынчангаш таварылга эвес. Ынчангаш башкывыстың ол ажылынга база чүгле эки кузалы.

Наталья МАСПЫН-ООЛ.
Хову-Аксы суур.

ЧЕЖЕ ДЕСКИНЕР

Сүт-Хөлден методист башкы А. Ховалыгның школа чөвүлелдеринге хамаарыштыр бодалын «Шынга» бижээнин номчаан мен. Чаңгыс школага алдан ийи чылдан бээр ажылдап чор мен. Ынча үениң иштинде кижи бодуңуң коллективин беш салаазы бе билир болу бээр.

1988 өөредилге чылындан бээр школа чөвүлелдерни тургустунуп эгелээн. Бистиң школавыста (Азас ортумак школазы) ындыг чөвүлелдиң бар-чогу-даа орта биилинмес, тургустунуп эгелээниинден бээр барык үш чыл боол-тур. Чөвүлелдиң соруглазы чогум кандыг боор чүвел дээрзин, оон угланышкынын, дүрмелерин башкыларга, ада-иелерге, өөреникчилерге таныштырар ужурлуг болгай. Оларның санал-оналын база дыңнаар. Моон мурнунда өөркомнар бот-башкарылгалыг элээн түңнелдиг ажылдап турду. А бо чөвүлел тургустунган-тур г у с т у н маан-даа чүве болза, оон ажылын ким-даа билбес боор-дур. Ол талазы-биле мындыг байдалдыг школа коллективтери база бар боол чадавас. Ынчангаш аяа хамаарыштыр ал-боттуң чамдык бодалдарын маңаа киирип көрейн. Биске чылдынна директор, өөредилге эргелекчизи, директорның кижизидилге ажылынын тээзы-биле оралакчызы солчур, ниити ажыл-агыйга оон салдары кандыгыл? Эскерип чоруурга, школаның, ада-иениң, хөй-ниитиниң харылзаазы кошкап турар. Эге биле ортумак школаның аразында харылзаа чок. Бо — чүгле чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның чамдыызы-дыр. Чөвүлел тургузарының айтырыын буу-хаа шиитпирлээри черле күзенчиг эвес. Аяа белеткел ажылдарын баш удур чорудар, башкылардан, ада-иелерден, өөреникчилерден үш бөлүктү тургузар. Олар хамааржып турары бөлүүнден чөвүлелге кирип болур хире кижилерниң кандидатураларын шилиир. Ону анкета аайыбиле-даа болза чорудуп болур. Чөвүлелге кымнар киреривл? Аяа эң төлептиг шынныг үүл дээш туржуп билир, шыдаар башкы, адание, өөреникчи кирер. Белеткел ажылын дооскаш, конференцияга бадылаашкыны канчаар чорударын боттары шиитпирлеп ап болур.

Методист башкы Ховалыгның бодап турарын чөп деп бодаар мен. Оон даргазы директор болбас ужурлуг. Ындыг болур болза, эрги турганывыс ол байдалдан белен үштүмас бис. Ынчап баар чүве болза, хамык айтырыгларны директор чааскаан шиитпирлээр апаар-дыр. Ол — аар чүүктүр.

Амгы байдалдарда чөвүлелдиң шиитпирлээри айтырыглар кайы хөй. Ынчангаш аяа арга-дуржулгалыг, акты ак дээр, караны кара дээр,четпестер-биле эптеш чок, сагыш-сеткили бүгүдеге чаагай кижи — башкы, ада-не ажылдаар ужурлуг. Бо өөредилге чылында өөренип көрүп, шенелде кылып көрзе деп турар айтырыгларны база-ла чөвүлел шиитпирлээр. Оон-биле кады хөй чылдарның дуржулгазындан көөрге, класс удуртукчуларының ажыл-чорудулгазы чогуур деннелиниге четпейи турар болгулаар. Ынчангаш дараазында шенелдени чөвүлел өөренип көрзе чүл? Бирээде, хостаткан класс удуртукчузун кайыбир классна томуйлаза (күзели-биле) кандыгыл? Өөреникчилерни оларның сонуургалы-биле янзы-бүрү хевирнiң класстарынга чарза. Чижээ, ус-шевер ажылынга сонуургалдыг уруглар-дыр. Улустуң ырыларының класы дээн ышкаан аан. Улустуң ырларын билир башкыга аяа сундулуг, сонуургалдыг өөреникчилерни (назы-хар аайы-биле) бүгү класстардан чүге киирип болбас деп? Кайы-даа класска бот-башкарылга черле турар, артар.

Черле ынчаш чаа базымнарны дидими-биле кылып, дилээшкинниг ажылдаар болза эки. Чежеге чедир чаңгыс черге чогумчалыг түңнел чок дескинип турар бис.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

РЕДАКЦИЯДАН: Ниитилел амыдыралында бөгүнгү нарын, берге байдалдар, оскерлиишкиннер школаларның эжинн соктавайн турар бе, чок, школа амыдыралында база дээп турар. Ынчалзажок бистиң башкыларывыс буянныг ижин — чаштарны үжүк-бижикке өөредир, ортумак артемнин биилгери-биле оолдар, уругларны чүгээр, амыдыралдың делгем оруунче оларның орукту изеп алырынга дузалаар херээн өөредилгенин, башкылаашкынның чаа, ажыктыг арга-евирлерин ажыглап, ол талазы-биле дилээшкиннерни кылбышаан, ажылын уламчылавышаан. Ол дугайын база рынок харылзааларының үезинде школа амыдыралында кандыг айтырыглар турустунуп турарын, эки, солун дуржулга дугайын олар солун дамчыштыр чүге чугаалажып болбастарыл? Болбайн канчаар, редакцияже бижиккер. Школаларда чаа үүлдер, байлак аргадуржулга ээвээш эвес болгай, оон-биле кады өөредилге, кижизидилге ажылдарында сагыш-сеткилди хөлзедип, дүвүрелди болдуруп турар айтырыглар база кайы көвей болгай.

Коллективиңер, кады ажылдап турар эш-өөрүнер башкылар дугайын кончуг кичээнгейлиг бодап көрүнер даан, ажыл-херээнге сагышсеткилинден бердинген, кайы хире кызымак кижилер бардыр. Оларның дугайын, оларның дуржулгазын чоп бижип болбазыл, эжинин дугайында сөстү солун арынына чоп ап болбазыл? Кичээнгейлиг көрүп көрээликер даан, уругларның ынакшылын, бүзүрелин чаалап алган, алыс шынга, буянныг сеткилге болгаш чараш үүл дээш чүткүлге оларны өөредип, кижизидип чоруур башылар кайы-даа школада бар. Редакцияже бижиккер, эргим башкылар.

ДЕТКИИР МЕН

Мен школачы чораан чылдарымда уруглар чогаалчызы Олег Одербеевич Сувакпиттиң школа назынны четкен школачыларга бижээн шулуктерин шээжилеп-даа, аяа сонуурган номчуур чордум. Назы-харым улгады-даа берген болза, «Мээң Россиям» деп шүлүүг бо-ла сагышка кирип келир. Төрээн чуртка ынаан, оон байлаан чечен-мерген чуруп коргүскенин магадап сактып чоруур мен. Ол ышкаш «Хаваажыгаш», «Буянның сергези», «Ногаан таяныыл» дээш оон-даа өске чогаалдарды солун. Бир-ле дугаарында чогаалчыга Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг тыва ортумак школага өөренип турган ужурашканым утпас мен. Ынчан «Сылдысчыгаш» солунның редактору турган. Тыва дыл кежээзинге ынак чогаалчым «Бөмбүк» деп шүлүүн кончуг солун кылдыр номчуп бергеи.

Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң ажылдакчылары база ол ышкаш адыелер, келир үениң аныяк салгалын кижизидиринге Олег Одербеевичиниң чогаалдары мурнуку одуругда турар. «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер чугаала утка-ла бар. Ясли-сад ажылдакчыларынга ыры, чогаал, тоол, музыка колдады киирген ол номнуң автору база Олег Сувакпит. Бичии кижилерге тураскаатканы ол ном чогаалчының улуг белээ. Улус өөредилгезинче сагыш салыр үе келген.

«Чинрбейлер, өзүмнер» өссүн-не. Ынчангаш бичии уругларга чогаал дээш, Олег Одербеевичиниң күрүне шадиалыгга кандидат кылдыр киирерин деткиир-дир мен.

Чаптыг-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

ОЛАРГА БҮЗҮРЭЭР БИС

Кызыл-Чыраа ортумак школазының башкылар коллективи өзүп олурар салгалды өөредилгеге, ажылышке, спортка, уран үүлге сонуургалдыг, амыдыралга ынак, туруштуг кижилер боол өссүн дээш ол талазыбиле болдунар-ла үүлдерни кылып, кызымак ажылдап турарын кады ажылдааш көрдүм. Ынчангаш ындыг боор, школавыста өөредилгеге, ажыл-ишке, спортка үүткүлдүг, сонуургалдыг уруглар, оолдар эвээш эвес. Уран үүлге хандыкшылдыг уругларны көргеш, культура шугумунга чээрби чыл ажылдап келген кижиге, мөзээ, өөрүнүүг боор-дур. Ындыг байдал база коллективиң ол талазы-биле демниг ажылчорудулгазының түңнели. Мен бо удаада маңаа школада уран үүл ажылын канчаар чорудуп турарын чугаалап көрейн.

Чылдын-на чазын чаңчыл болган көрүлдеге киришкенивис соонда, районувустуң сууларын концерттиг кезээш, кожавыс Эрзин районнуң сууларынга база концерт көргүзери-биле чеде бээр мындыг бис. Ындай-бээр чоруп турар болганывыста, эки, белеткелдиг болбааже хоржок деп үвени уруглар билип турар. Бистиң өөреникчилеривис ам сценаже кандыг-даа сүрээдээшкин чок үнүп турардар, сцена культуразын сагыш билир талазы-биле улуг улустан дудак чоктар. Эр-хейлер.

Бо чылын районга ийи удаа көрүлде болган. Оон бирээзин Тывага Улусчу революциянын 70 чылынга тураскаатказ, өскези —тыва улусчу фольклор ансамбльдериниң көрүлдези. «Кайызынга киржир бис?» дишкеш, кайызынга-даа киржип көрээлинер деп дугуруштувус. Көрүлделерге, шынап-ла, киришпивис, иелдирзинге бирги черлерни эзелдивис. Концерт программазын кончуг кичээнгейлиг тургузуп турар бис. Ында танцылар, ыры эвээш эвес, дүрген чугаалар, кожамыктар, хамның танцызы база бар, хөөмейсыгыт ансамблиниң, хомусчуларның көргүзүглерин көрүкчүлер сонуургаар. Онгу класстың өөреникчизи Аяс Данзырын-Кызыл хоорайга «Хөөмей-91»-ге киришкеш, лауреат атты чедип алды. Мөңгүн Соян биле Артыш Соян олар база аяа эки деп мактаткаш, өртектиг белектер-биле шаннатканнар.

Танцы болүүн Чечек Аюоловна Седен улуг күзелбиле удуртуп турар. Сеткилинден бердинип ажылдаарының үлегерин оон көрүп болур. Танцыларны тургузуп, ону уругларга өөредип турары халас барбаан.

Бо-ла бүгүнү чугаалап олура, школазын дооскуже чедир, кызымак өөредилгезин уран үүлге, спортка сонуургалдыы-биле идепкейлиг холбап келген оолдар, уругларны маңаа адап көрейн: Аян Сакпай, Чайнита Шактар, Алена Доңдуй, Азиата Седен, Аяна Чыпсынак, Чимис Түмен, Сай-Суу Соян, Радик Мартыгыр болгаш оон-даа өскелер бар-дыр. Бо — уругларның чүгле чамдыктары болдур ийин. «Эр-хейлер!» деп чугаалаксаар бис. Школамар адын сыңпайн чораан силер, уруглар. Олар доозуп үнедаа берген болза, школада оларның дукмалары, салгакчылары база бар. Олар — 7, 5-ки класстарның танцычылары, 2, 7, 10, 11-ги класстарның ыраажылары, хөөмейжилери, хомусчулары. Концерттерге ниитизибиле 32 өөреникчи доктаамал киржип турар.

Зоя ЧООДУ.
Кызыл-Чыраа ортумак школазында ыры кичээли эртинин турар культураны хоочуну.
Тес-Хем район.

МУЗЕЙНИ АЖЫТКАН

Эрээнде Бай-Даг школазы чоокта чаа бежен харлаан байырлалын демдеглеп эрттирген. Школаның эрткен төөгүзү-биле чергелештир тус черинiң бодунуң төөгүзүн тургузар соруглга-биле ында чаа музейни школаның башкылар коллективи, өөреникчилер тургузуп эгелээн.

Музейниң ажыттынган хүннеринден эгелээш ында төөгүлүг солун чуруктарны ам безин көрүп болур. Чижээлээрге, ТАР-ның аъттыг шерииниң баштайгы командирлериниң бирээзи Мандал-оол Иргиттиң, ТАР-ның сүлдезин, ТАР-ның тугунуң болгаш ТАРН ТК-ның чазаанның удуртукчуларының болгаш хамаатты дайынының киржикчилериниң чуруктары бар. Школаның төөгүзүнден бээр баштайгы башкыларын, директорларын чылдар ааны-биле демдеглеп чыскаагаан.

Каргыштыг чылдар үезинде актыг черге амытынындан чарлып, хой чылларда кара-бажыкга олуруп чорааннарның чуруктарын база ында киирген. Адачурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киржип, аяа амы-тынын берген бай-даг-жыларның хөрек чуруктарын база музейден көрүп болур.

— Бис бо музейни үүле төөгүнүң чурук материалдарындан айтыда, тыва чоннуң эдилеп чораан үүлдеринден, ат-сураглыг кижилерниң эдилелдеринден, тыва бижиктиң төөгүзүн база школаның доозукчулары, ат-алдарлыг кижилерниң дугайында материалдар-биле чоорту долдурүп, ону улам байлак болдурар бис — деп, школаның хоочун башкыларының биразээ, музейниң эргелекчизи Кызыл-оол Куулар чугаалаар.

ЧУРУКТА: Бай-Даг ортумак школазында музей эргелекчизи, башкы К. Куулар аалчыларга тайылбыр кылып турары.

Владимир МОНГУШТУҢ фотозу.

Социал айтырыг

«ИДИК БАКТА ЭЖИК ЫРАК»

«Идик бакта эжик ырак» деп ада-өгбелеривис кончугла мерген сөглээн. Сөстериниң алыс утказын эде тургустунуушкун үезиниң кижилери ам-на ханызы-биле угаап билип тур бис.

Амгы үеде республикада идик-биле хандырылга кандыгыл? Соңгаартан бараан, идик аймаа келбестээн. Магазиннерниң баартактары куруглаан, хоозураан. Идик сураглаан чон кайы хөй. Ие-херээженнер кыш дүшкенде ажы-төлге кайызын идик тып бээрил деп сагып аарып орар.

Коммерция садыгларынга идиктер харын тургулаар, оларның өрээ 800, 1000... дээш оон-даа хөй. А Тывада өг-бүлелер колдуунда хөй ажы-төллүг болгай, 8-10 кижиге эвээш шалынныг бөдүүн ажылчын, колхозчу кижи ындыг улуг ертектиг идиктерни садып шыдаар бе? Чегенчиг-ле.

Чамдык улус идик тыптынар дээш республикадан дашкаар улут хоорайларже ажыл-агыйындан шөлээ дилеп алгаш чоруп турар. Чөп-ле ыйнаан, кыштың соогунда ал боду-даа, ажытөлү-даа кызыл-даваң кылаштаар эвес. Чеже акпахөрээги чарыгдаттынып турарыл?

Ында-хаая садыгга идик кирер, ону садып алыр дээш чон хилинчээн көрүп турар. Чаңгыс чижек. Чадаана хоорайның идик садыынга октябрь 8-те идик кирген деп сураг дыңналган. Херээжен чон 14 шактан кежээге чедир даштыгаа оочурлаан. Ажыттаан. Эртенинде эртенгинин 4 шактан эгелеп оочурлап эгелээн. 6 шакта келгеннер 40 дугаар оочурда болуп турган. Садыгны ажыдыптарга, үүгле күштүг эр улус кирип шыдаан, алгы-кышкы, уё-чөвүүр...

Садыгже кирип көөрге, эжик аксын шаараш демирлер-биле кажаалап каан. Ол тар черге келгеш, үүткээн чонну көөрге, клеткада сандар-ла. Идик садып алган улус үнер дээрге, ол үндүмес.

Үүгле Чадаанада эвес, идик талазы-биле байлал бүгү Тывада берге дээдем билдингир. Үе-шаанда завод, фабрика тудуп албаанының уржуу бо-дур. Чоокта чаа Бай-Тайга районга чораашаш, башкы эжимге ужураштым:

— Бисте база-ла өөреникчилер тапочка, кеда, сандар идиктер кедип алган өөренип турар. А мээң 5 класс өөреникчим идиимче көргеш: «Ий, башкының идинин кээргенчиин аалыдиди. Удавас идик садып Ташкент баар мен, өөреникчилер мурнунга эпчок ышкажыл — деп, ол чугаалады.

Черле идик айтырыын канчаар шиитпирлезе эки үвел? Шаанда, эки шагда, 70 чылдарда Кызылдың алгы-кеш заводунга өртээчиик, бөдүүн майыкташтар, сапожкаларны кылып турду. Студентилер безин 10-20 рубльдиң сапожкаларын садып кедип аар үүве болгай.

Алгы-кеш заводунга цехтен ажыткаш, оода өөреникчилерге тааржыр бедүүн хевирнiң идиктерин кылыры эргежок чугула апарган эвес бе?

Идик кылыр бичe бүдүрүлгелерни Тываның районнарынга ажыдып, материал-биле хандырып, ол мергежилди шиигээдип алырыл-биле кижилерден өөредип чорутса кандыгыл?

Чоокта чаа № 168 «Шын» солунда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Чехословакияга чораашаш, хөмүр-даш, ыяш болбаазырадыр, ак саржат, үнүш үзүк кылыр бүдүрүлгелерни Тывага кады тударын дугурушканын номчаан бис. Кончуг эки, бурунгаар депшилгелиг базым-дыр.

А Чехословакия — делегей рыногунче кончуг эки шынарлыг идиктерни бүдүрүп үндүр садып турар чурт болгай. Идик фабриказын Тывага кады тударын дугурушкан болза деп бодадым.

Ам-на боттарывыска бүдүрүлге черлерин, бир-ле дугаарында, алгы-кеш болбаазырадыр, идик фабрикаларын тудар үе келгендир. Амыдырал ынчаар иеп-даа турар.

Тыва Республиканың чазап идик хандырылгазының айтырыын шиитпирлээрин чон идегел-биле маңап турар.

Ольга САЛЧАК.
Чадаана хоорай.

ЧАШПАНГА АЛЫСПААЛ

Черни хуу өнчүге Тываның девискээрине сатпас деп улус депутаттарының хөй кезиниң бадылаашкыны-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эрлчег чок бирги сессиязына шиитпирлеп кааның «Шын» солундан номчаш, иштимде дыкала түүлдүгээндүм. Депутаттарның ынчаар шиитпирлээнинге черни хуу өнчүге сатпас дээниниң дугайында бижикчилериң солуннарга парлаттынып турган түүлдери база идиглиг болган боор.

Тывага шаг-шаанда ноян, дүжүмет безин мал одарлары, сиген шөлдерин, аңменниг тайгаларны боттарының хууда өнчүзү кылдыр чарлавайн чорааннар. Чамдык депутаттарның черни хуу өнчүге садар деп саналдап, бадылап турганын номчаш, черни боттары садыш алгаш, хөреңгитен болуксап турар ирги бе деп бодал башка кирер чорду. Черни бөдүүн малчын, тараачын кижи садыш ап шыдавас. Оларда чер садыш алыр хире акша-төгерик-даа чок, черниң эзлери хөй акша-төгериктиг чижеҥ кижилер апаар. Өске черлерден, даштыкы чурттардан кижилер безин Тывавыстың байлаан сонуургап кээп турар болгай. Он бирги сессияга депутаттарның шиитпири тыва чонну бодунуң черииң эзэн кылдыр быжыглаан-дыр. Алыксак-чиксек, чижеҥ кижилерниң чилби холу черивиске белен четпес.

Ындыг-даа болза, мындыг түүл база бар. Тывалар колдуунда мал, аң ажылагыйынга сундулуг болгаш, черивисти болбаазырадып, аңаа погаа, кат-чимис деп түүлдерни хөйнү тарып, өстүрүп ап шыдавас-тыр бис. Бажыңарывыстың чанында улуг эвес участоктарны чашпанга дүй алзып алган олуртулаар. Чер ажылынга хандыкшып, төрээн черивистиң берии болур кежиин долузубиле оон алзывысса эки боор.

Тывага черии хуу өнчүге сатпас дээни кончуг чөптүгдүр, харын.

Баир ХЕРТЕК.
Улуг-Хем районнуң Чодураа суур.

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЧЕТПЕС

Бодум өгленген оглум-биле кадарчылап турар мен. Хоювус төрүүр. Оларны хүр-менди кыштадырынче сагыш салып орар бис. Варван хандырылгазы малчынарга чугула-дыр. Бисти хандырып турар автомагазин эргелекчизин Николай Очур дээр. Малдыннап келгеш, чыл дургузуйла бо автомагазинден орта бараан садып ап көрбедиивис.

Даштыг-Тей бригадазының Кызыл-Мажалыкта бис. Автомагазин үстүнден куду салыглап баткаш, бистиинге кээр. Оон түгле таакпы, шүдүзе садып алыр мындыг. Чаа огленген аныяктар чүнү сонуургавас боор. Өйлүг бараанарын өске коданнарга салыгдапкаш кээрге, чүнү алырыл? Мынчап-ла турар болза, канчап амыдыраптүрттаарыл? Суурдан садыглаар дээрге боттарыңар автомагазиниңер бар дээш бербес. Шак-ла мындыг хөрек долган сагыш-сеткилим солунче чайгаар бижиирин албаладыпты.

Зинаида БОРАШ.
Бай-Тайга район.

Акы-дуңма МАР-га чорааи

Моолдуң найысылалы Улан-Батор чедер дээн Тываның төлээлерин алган «АН-24» самолет Иркутскиден эртенги шаҥта кудай делгеминче бедип үнүптү. Элээн болганда чурумалдыг Байкал хөл бо көстүп келди. Шевер кыстың холунда туткаш, көрүп турары шейбек көрүнчүк дег кайгамчык чараш хөлдү эштеривис Комбу Бижек, Ондар Дакан-оол, Валерий Салчак магадап чорлар.

Байкалды бис доора дургаар ужудуп эртивис. Дыка калбак хөл дээрзин магадап чугаалаштывыс. Улан-Баторже углапкан самолеттан моол черниң делгемнери кончуг тода көстүп эртип турду. Аравыска моол аныяктар база чорааи. Тарылга шөлдерлиг ховулар, даглар белдери. Ында улуг тарылга шөлдүг ажыл-агый барын билип чордувус. Моолдар ол тараа шөлдеринден чылдың-на бедик дүжүттү өстүрүп ап турарлар. Даглар эвээжеп бар чыдар. Ховулар-ла, ховулар. Бедик сыннар дөмей-ле көстүп кээр.

МАР-ның найысылалынга чедир ийи шак ужуттувус. Үнүп келиривиске соок хат, шуурган...

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Кадыр-оол Алексеевич Бичелдей, оон бирги оралакчызы Виктор Салчакович Кажин-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Валерий Болай-оолович Салчак оларны МАР-ның удуртур ажылдакчылары, Совет элчин черииң төлээлери уткуп ап, мендилежип, чугаалашкан.

Кара-кара «чиик-каралар» бисти аппарган. Улан-Батордан элээн ыракта чазак черииң бажыңнарынга келдивис. Ийи сынның аразында хостуг-шөлээн чер болду.

Шилгедек кылдыр кеттинген моол повар оолдар бисти ашкарып чемгерген. Аъш-чемниң байлаа-даа аажок. Бистиң-биле кады моол чазактың чамдык удуртукчулары кады шайлап, хөөрештилер. Улан-Баторже чоруптувус. Дагдан бады кээривиске хем эриинде сыннар, эликтер суг ишкеш, одарлап чорлар. Камгалалдыг, азыралда аңнар-дыр.

Элээн болгаш хоорайга келдивис. МАР-ның чазааның бажыңы көстүп келди. Оон мурнунда мавзолей тудуп каан. Москваның Кызыл шөлде В. И. Ленинниң мавзолейинге дөмейлештир кылган. Чазак бажыңының иштинде өрээлдер хөлчок делгем, черле магаданчыг болду. Бистиинде ындыг эвесле болгай деп чугаалажып чор бис.

Удуртукчуларны хүлээп алган соонда, кежээликтей ол-ла бажыңның ортузунда ажык черде улуг аккыр өргээниң чанынга келдивис. Дөрде Чиңгис-Хаанга аккыр даштан кылган тураскаал чалаан болду. Тыва биле моол чазактарның удуртукчулары аңаа ужуражылгазын уламчыладылар. Найырал-харылзаа, экономиктиг садыг-саарылга ажылын моон соңгаар бедик дөңнелге улам ыдай хөгжүдери хүнүң эң чугула айтырыы дээрзин аңаа демделээн.

Улуг аккыр өргээге сүттээн шайны моол эштер-биле кады аартап ордувус. Бистиң даргаларывыс боттарының аалдарында дег, хостуг чугаалажып, шайлап ордулар. Моол солуннарның, телевидениениң ажылдакчылары янзы-бүрү хевирлиг аппараттары-биле чуруктарны тыртырып турлар. Мооң мурнунда чылдарда бистиң чамдык удуртукчуларывыс солуп ажылдакчыларын эдертпес түве-ле болгай дээрзин бо ужуражылгалар үезинде бодап-даа, чугаалажып-даа чордувус. Ам бистиң чаа удуртукчуларывыс айтырыгларны бир янзы, чаазы-биле көөр апарганының бир херечизи ол.

Ужуражылгаларның ийи дугаар хүнүнде экономиктиг кады ажылдажылга дугайында моол-тыва дутуржулгага Моол Арат Республиканың Бага Хуралы биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулганың бижиинге болгаш 1991—1995 чылдарда культура болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылга дугайында МАР-ның чазаа-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң аразында чөпшээрежилге бижиинге ат салырының шагы келген. Кончуг улуг залда келдивис. Элээн болганда ийи чазактың удуртукчулары келди-ле. Сухэ-Баторнуң улуг чуруунуң баарында столдар чанында келдилер. Эң-не харыысалгалыг үе ол. Холдар сириңейнип тур. Ат салыышкыны ийи талалардан эгеледи.

Доозулган соонда тыва чүрүкчүнүң чураан хоолуг чуруун Каадыр-оол Алексеевич Моолдуң удуртукчуларынга белек кылдыр тывысты.

— Кончуг-ла улуг үүлени кады бүдүрдүвүс. Мээң сеткил-сагыжым ам-на ооҥгай берди — деп, даргавыс өөрүшкүлүг чугаалай-дыр.

Ол хоорайда хевис кылыр фабрикага чордувус. Кайгамчык чараш улуг-даа, бичии-даа хевистерни моол ажылчыннар кылып турар болду. Хой дүгүнден чүнү эрип, оон-биле хевисти канчаар кылырын фабриканың директору биске сонуургаткан. Моол чуртта эң-не орулгалыг адыр ол дээрзин билген бис.

ЧУРУКТАРДА: ат салыышкыны, Моолдуң чазак бажыңының аразында аккыр өргээ; хевис кылыр фабрикада ажыл-иш.

Сөзү, чуруу Охемчик ОНДАРНЫҢ.

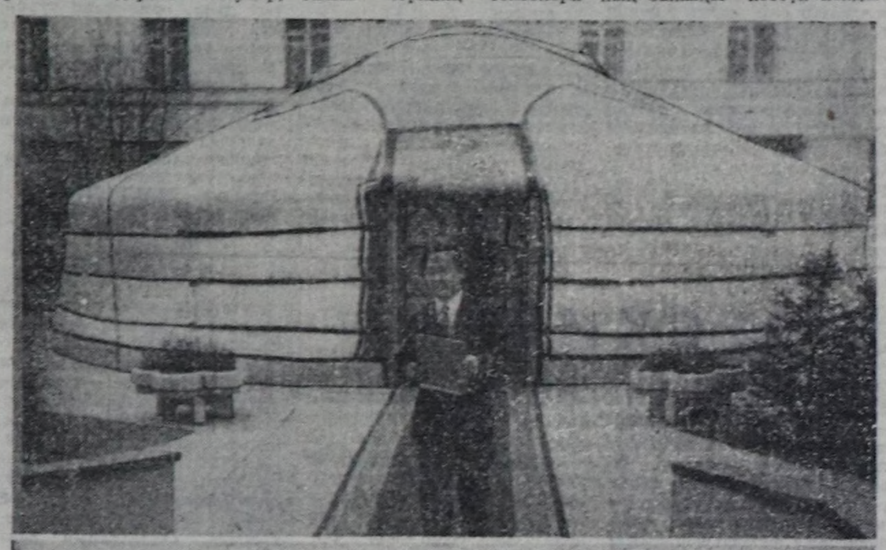

ЧАЯАННЫГЛАРНЫҢ СӨҢҮ

Республиканың хөгжүмшүи театрынга уран чүүл мастерлериниң эрткен хуннерде болган каттышкан концерти Бурятияның найысылалы Улан-Удэге болуп эртер Тываның уран чүүл болгаш чечен чогаал ажылдакчыларының хүнүнге тураскаатканы-биле онзагай турган. Ынчалза-даа Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондардан телефон дамчыштыр Бурятияже кажан аъттаныптарын сонуургаан мен. Ол амгы үеде рынок экономиказының үезинде чурттага байдалдың дүвүренчиг апарганындан, сан-хөө талазы-биле байдалдың бергедээнинден, кывар-чаар материалдарның чогундан ол байырлалды соңгаарлаткаяның дыңнаткан чүве.

Октябрь байырлалының хүннеринде хөгжүмшүи театрының, күрүне ансамбльдериниң, Тыва радионуң симфониктиг оркестриниң шилиттинген артистериниң каттышкан концерти кызылчыларны болгаш келген аалчыларны уран талантызы-биле өөрткеи. Ол хүн хөгжүм-шүи театрының хос олуттары чок болган. Кижи бажы кизирт чүве. Концерттиң бирги кеззэн элээн хөй хөгжүм чогаалдарының автору, композитор Владимир Токаның «Аныяктар увертюразы» деп чогаалы-биле эгелээн. Ону тыва радионуң симфониктиг оркестри Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Токаның дирижерлап башкарганы-биле күүседткен. Тургустунганындан бээр 25 чылын демдеглеп эртиргеи оркестриң көрүкчүлер мурнунга улуг шылгалдазы ол болган. Ол ышкаш Молдова Республиканың алдарлыг артизи, ол чурттуң күрүне шаңналының лауреады Владимир Васильев «Ак-көк хемнериң кижилери» деп уран-чечен кинофильмден Мергенниң ырызын күүседип доозуптарга, адыш даажы залга дыңмиреп тургулаан.

«Саян» ансамбльдиң «Ээлдек шыңгырааш», «Барабаннар-биле танцы» деп самнарын ол хаак дег танцычылар теп турда, көрүштүг-ле, кижиниң чоргааралы чайгаар-ла хайныгып келир. Ол ышкаш аалчы болуп келген Бурят ССР-ниң улустуң артизи Гуржап Эрдынеевтиң «Төрээн чер дугайында ырызын», балет артистериниң «Жизель» деп балеттен күүселдезин республиканың хөгжүм-шии театрының артистери Айлана Чанзан биле Экер Сарыгларның ойнаанын, моол балетмейстер Лхасүрэниң тургусканы «Ламаның бачыды» деп баштак танцыны Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктигниң башталгазы-биле «Саян» ансамбльдиң танцы бөлүүнүң бараалгатканын көргеш, Тыванып уран түүлүнүң кайгамчык сайзыралын дораан эскерип каар бис.

Төрээн черииң ырызын оске нация кижи ырлай бээрге, ол ыраажыга хүндүткел, чоргаарал тыптып келир чораан. Бо удаада Молдова Республиканың алдарлыг артизи Владимир Васильев тыва улустуң «Коңгургай», «Доруг-Доюм» деп ырыларын арыг тыва дылга ырлаптарга, үзүктел чок адып часкаашкыннары залга ужугул чоруп турар. Уран номчулга концерттиң программазындан база чыдып калбаан. РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Константин Вощиков чогаалчы Владимир Серен-оолдуң «Аалымче чалап тур мен», «Чеди бедик» деп шүлүктерин орус дылга бедик деңнелге күүсеткен. Күүселде бүрүзүн кижи улуг ханыышкын-биле үлээп алыр. «Аян» ансамбльдиң эстрада бөлүүнүң үделгези-биле Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Шойгу Айдын Мортай-оолдуң «Сактыышкын» деп ырызын база катаптаттынмас арга-биле уран-на күүседир. Ол ышкаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Ширин-оол Хертектиң Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Саны-Моге» деп шүлүглелинден үзүндүүг сеткил-сагышка мөңге артып калыр кылдыр номчуп күүседир. Драматург, боттывынгыр композитор, артист Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистериниң мурнундан РСФСР-ниң улустуң артизи Борис Бады-Сагаан, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Дыртык Монгуш, Ширин-оол Хертек оларның сураглыг орус чогаалчы Николай Гогольдуң «Ревизор» деп шинзинден үзүндүүг күүсеткенин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле хүлээп алган.

Байырлалдың ол концерттинге хөгжүмнүг пародияны кииргеии база солун болуушкүн болган. Чүл дээрге Тываның сураглыг артистери Кара-кыс биле Максим Мунзуктарны Тыва Республиканың алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктиг (Кара-кысты), Борис Монгуш (Мунзукту) ол-ла олчаан өттүнүп ырлай бээрге, каткы-хөг диңмиттели бээр, оларның уран талантызы аңаа көстүп келир. Оларның соон дарый РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улустуң артистери Кара-кыс биле Максим Мунзуктар боттары тыва улустуң «Саанчы биле комбайнер» деп кожаң ырызын ырлай бээрге, көрүкчүлерни улам хөгледир. «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүүнүң күүселдези база бедик шынарлыг болуп артпышаан, концерт доостур.

Ол концерт көрүкчүлериниң сеткил-сагыжына утундурбас уран талантылыгларының сөңү, шылгалдазы болуп арткан. Кайда-ла уран түүлүң оюн-тоглаазы болдур, оон черле чыдып калбас, телевидение дамчыдылгаларында бо-ла башкарыкчы болуп көстүп келир, уран түүлге сеткил-сагыжындан бердинген, уран талантылыг кижи Анатолий Серен ук концерттиң башкарыкчызы болгаш режиссеру. Бо концертти тургузарынга оон киирген үлүг-хуузун демдеглээр апаар.

Хоорайның культура бажыңнарынга байырлал кежээлери, оюн-тоглаалар, дискотекалар, кино көргүзүглери, спортчу маргылдаалар болуп эрткилээн.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Телевидение

НОЯБРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Чемпионнар-биле кады. 9.20 Уругларның музыка клуву. 10.05 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.25 Мультфильмнер. 12.00 ТМА. 12.15 Балет артистериниң концерти. 12.30 — 13.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

* * *

14.40 Биржа ужудукчузу. 14.50 «Блокнот». 14.55 Телебиржа. 15.25 «Амыдыралдың күзү...» 15.40 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү фильм. 17.00 Уругларга дамчыдылга. 18.00 Хроника-публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.20 Мультфильм. 19.40 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 КТВ-1 болгаш Франс Интернационал дамчыдылга көргүзүп тур. 22.35 Эрги романстар. 23.35 ТМА. 23.50 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 20-ги дамчыдылга. 00.15 Футбол. Европа чемпионады. 02.00 «Иоган Себастьян Бах. Оон амыдыралының үе-чадалары». 1-ги фильм. (Германия). 03.00—04.20 «Картина». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги программа. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Делегей рыногунче дүлгүүр. 9.45 МКУ-нүң студентилер театрының дугайында дамчыдылга. 10.35 В. Беляев. Бөлүк ырлар күүседир.

* * *

11.00 Өскертпейн, ол-ла хевээр. 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.10 Ужуражылгалар. 13.00 «Айылдың стратегиязы». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 14.40

* * *

—15.40 Концерт.

* * *

16.50 Концерт (АКШ). 17.20 Режиссер В. Гладышевтиң фильмнери. 18.00 Делегей рыногунче дүлгүүр.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». Эрзин районнуң Бай-Даг суурдан дамчыдылга. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Мастерниң кичээлдери». С. Прокофьев. 21.25 «Литература өөредилгези. 1992 чыл». 21.55 Мультфильм. 21.05 Фил Донахьюнуң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 — 00.40 Баскетбол. Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Россияның парламент медээзизин. 18.45 Криминалдыг медээлер. 19.05—20.00 Өскертпейн, ол-ла хевээр.

КИНО

НОЯБРЬ 13-те

«НАЙЫРАЛ»: «Восход «Черной луны» (АКШ) 16 харга чедир) 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Отряд индзя»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Алеша Птицын вырабатывает характер»** 9.00, 12.30, **«Отряд Трубачева сражается»** 10.30, 14.00, **«Стервятники на дорогах»** 16.00, 19.50 **«Нью-Йорк, 4 утра»** 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ:» **«Я объявляю вам войну»** 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 (үзатКан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Эльвира — властительница тьмы»** 13.30, 17.30, **«Рыцарский замок»** 15.30 шактарда.

ЧАРЛАЛ

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг базазы дараазында ажылдакчыларны чалап тур: чүдүрүкчүлер, таңныылдар, мергежилдиг чазаныкчы, автокар чолаачылары, ногаа ажыглаар база цехке ажылдар кылыр херээжен ажылчынар, өртектер талазы-биле болгаш план килдизинге экономистер.

Кээр адреви: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25; телефону 4-16-45.

Медицина болгаш амыдырал

КИЖИЛЕРГЕ-ЛЕ ЭКИ БОЛЗА...

Кызылдың № 2 хоорай поликлиниказы ажыттыгандан бээр ийи чыл ажа берген. Оон кол эмчизи Елена Даваевна Оюн-биле «Шынның» корреспондентизи ужурашкаш, поликлиниканың ажылы канчаар тургустуганын, кандыг чугула айтырыглар оларны хөлзедип турарын оон-биле чугаалашкан.

— Поликлиниканың база-зазы кандыгыл, ажыг улусту эмнеп турарының дугайын, кадрлар байдалын чугаалап көрүнерем, Елена Даваевна?

— Бо эмнелге Кызылдың 54,5 мун чурттакчыларының кадыын хайгаарап, оларга бараан болуп турар. Ниитизи-биле 23 участок, тос цех албаны кылдыр ниити девискээрни хуваагап. Цех албаны бүдүрүлгелерни, дээди өөредилге черлери дээн ышкаш элээн каш бөлүктерии тус-туста харыылап турар.

Эмчи кадрлар чедишпес. Сөөлгү ийи чылда соңгаар хоорайлардан интерн эмчилер шуут келбейн барган. Оон ужурундан участок эмчилериниң кылып турар ажылының хемчээли улуг. Чижээлээрге, 23 участокта түгле 12 эмчи ажылдап турар. Бригада керээзи-биле ажылдап турар болгаш харын эмчилер элээн түткүлдүг чоруун көргүзүп турары эки. Эмчилер дугайын чугаалап тура, бисте ниитизи-биле он ажыг кижи оран-бажын талазы-биле онза хереглелдиг болуп турарын демдеглевес арга чок.

— Поликлиникада аарыглларга диагноз тургузар, илередип тывар, эмнээр талазы-биле чүү барыл, кандыг ажылдар чоруп турарыл?

— Рентген кабинедивис бар. Колдуунда туберкулез аарыын тодарадырынче онза угланышкынныг. Эндоскопия кабинединде япон аппарат-биле кижилериниң иштин хынаар. Кадыкшыдып эмнээр салбырда реография дээр баш мээзиниң дамырларын шинчилээр аппарат бар. Кулактың дыңнаарын шинчилээрин база боттандырып турар. Рентгенге хензиг суставтарны, думчук иштин база тырттырып турар бис.

Халдавырлыг аарыглар эмнээр кабинет база тургустунган. Бо кабинетке СПИД талазы-биле ат-фамилиязын адавайн хынадып ап болур. Ол кабинет хүнзедир ажылдаар. Телефону: 9-78-36. Бо кабинетте хоорайда бо аарыг талазы-биле шыырак дээн консультант Вера Ивановна Таштандинова ажылдап турар.

Ам эмнээшкин дугайын чугаалап көрейн. Баш мээзинче хан чүгүрген, чүрээ баксыраан дээш, өске-даа аарыглардан аар аарып эртиргеи кижилерни шуут кадык кылдыр экижиди эмнээрии ол салбырда (эмчизи Ольга Кууларовна Саян) чорудуп турар. Мында эмнелге-күш-культура кабинеди тергиин эки дериттингеи. аар ааран соонда кадыын экижидип турарлар мында база хөй.

Салбырның баазазын түгле ол эвес, өске аргаларбиле эмнээшкин кылырынга база ажыглап турар. Чижээлээрге, участок эмчизи Артас Доржуевна Сат мында кыдат гимнастика цигүнну база башкарып, бөлүктү өөредип турар. База-ла мында ине-биле эмнээрииң аргазын чедишкинниг ажыглап турары эки. Шыырак дээн невропатолог Билчитмаа Өдекеевна Монгуш нерв аарыглыг улуска эмнээшкинни чорудуп турар.

Ол-ла черде механика терапиязының кабинеди (ортопед Ким Доржуевич Ондар) (бертик-межелдерии, аар кемдээшкиниерии эмнеп турар. Бо поликлиникада кемдээшкин эмнээр пункт (хоорайда ийиги) база ажыттыиган. Психоневролог Станислав Германович Летов тускай кабинетте нервизи кошкааганнарга практиктиг дузаны чедирип турары база эки.

Үстүнде чугаалап турарывыс салбырда малгаш-биле эмнээрин база таарыштырып тургускан. Парафинбиле база херек таварылгаларда эмнеп турар. Бо бүгү кабинеттерге эмиедирин участок терапевтери, өскедаа аарыгларның тускай эртемниг эмчилери аарыг улуска сүмелээр, эмнедириниң бижиин олар бээр.

Кызыл хоорайның № 9 школа чоогунда дайын киржикчилерии база янзы-бүрү аргалар-биле эмнеп турар, аарыг улуска таарымчалыг бүгү аргаларны ында тургускан.

— Елена Даваевна, силерде кандыг айтырыгларны шиитпирлээри берге болуп турарыл?

— Ийе, ындыг айтырыглар бисте хөй. Эмнелгениң подвалында суг-биле эмнээр салбырны (янзы-бүрү массаж хевири дээш өске-даа) кезек када ажылдаан соонда, соксадыр ужурга таварыштывыс. Чүге дээрге ында тускай вентиляция системазы ажылдавас болган. Поликлиниканы комиссия хүлээп алырда-ла чамдык эштер каракты шимгеш ат салыпкан. Оон уржуун аарыг улус чүктеп турар. Ол хайыраан эмнээрииң хевири ажык чок турар. «Тыва тудуг» девискээрбудүрүлге каттыжыышкыныың (эш Остапец), Министрлер Чөвүлелиниден, хооркүүскомдан (А. Д. Моягуш) тургускан ат-сураглыг шыырак дээн комиссия безии хуусаазын айтып даандыргаш-даа эттирип чадашкан. Аарыг улус ам-даа манап турар болдур эвеспе, хүндүлүг даргалар.

— Бүгү медицина келир чылдың январь 1-ден чаа ажыл-агый механизминче шилчиир болгай. Силериң коллектив маңаа канчаар белеткенип, чүнү бодап турарыл, Елена Даваевна?

—Амыдырал нарын, берге-дир. Ажылдакчыларывыстың социал камгалалдыг чоруунче сагыш салырывыс — кол түүл болбайн аан. Шалың талазы-биле чугаалаар болза, ол дөмейле эвээш. Че, ол-даа ындыгдыр. Черле ниитизи-биле аңаа белеткенип, херек чүүлдерни өөренип көрүп, санап таарыштырып турар бис. Бригада керээзи-биле бо поликлиникада ийи участок, бир цех албаны шагда-ла ажылдап турар. Кадрлар чедишпес үеде ол черле таарымчалыг деп чугаалаам. Керээде чардынган негелделерни күүседир дээш ким-даа оралдажыр апаар. Багай түүл ажылдың шынарының баксыраары.

Ниитизи-биле медицинада ол арганы чамдык девискээрлерде колдуунда таарышпас деп көрген. Бистиң төлээвис эмчи Новгород чорааи келген. Камгалал медициназынче шилчириниң аргазын чугула деп көрүп турар. Ону ам сайгарып көргеш, дугуржур апаар бис. Бүдүрүлгелер-биле керээлиг ажылдаарының хевири тургустунар. Бартер (орнажылга) хевирлери турар апаар. Кандыг-бир түүлдерни кылып бээрге, орнунга ону-мону бээр дээн чижектиг. Аарыг улуска чамдык ачы-дуза чедирилгелеринге бичии төлевирлер-даа турар апаар.

Бопуймаа ДИРЧИН беседалашкан.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи. Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары: □ Редактор — 3-43-34; □ приемная — 3-34-26; □ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; □ харыысалгалыг секретарь 3-34-92; □ оралакчылары — 3-45-93;

КЫЛДИСТЕР: □ экономика кылдистери: 3-34-49, 3-36-73; □ үлетпүр — 3-34-98; □ көдээ ажыл-агый — 3-41-16; □ социал айтырыглар — 3-34-57; □ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15; □ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98; □ пинтилел политиктиг — 3-36-25; □ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23; □ чагаа — 3-39-03; □ очулга — 3-34-93; □ корректорлар — 3-34-19; □ үндүрүкчүлер — 2-27-41; □ солун келбейн барганда — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга

Тиражы 27007 экз.

Чагыт № 980.